

Vanaaja pulm

Valitud tekste ja pilte

16. sajandi keskpaigast

19. aastasaja viimase veerandini

Kokku seadnud

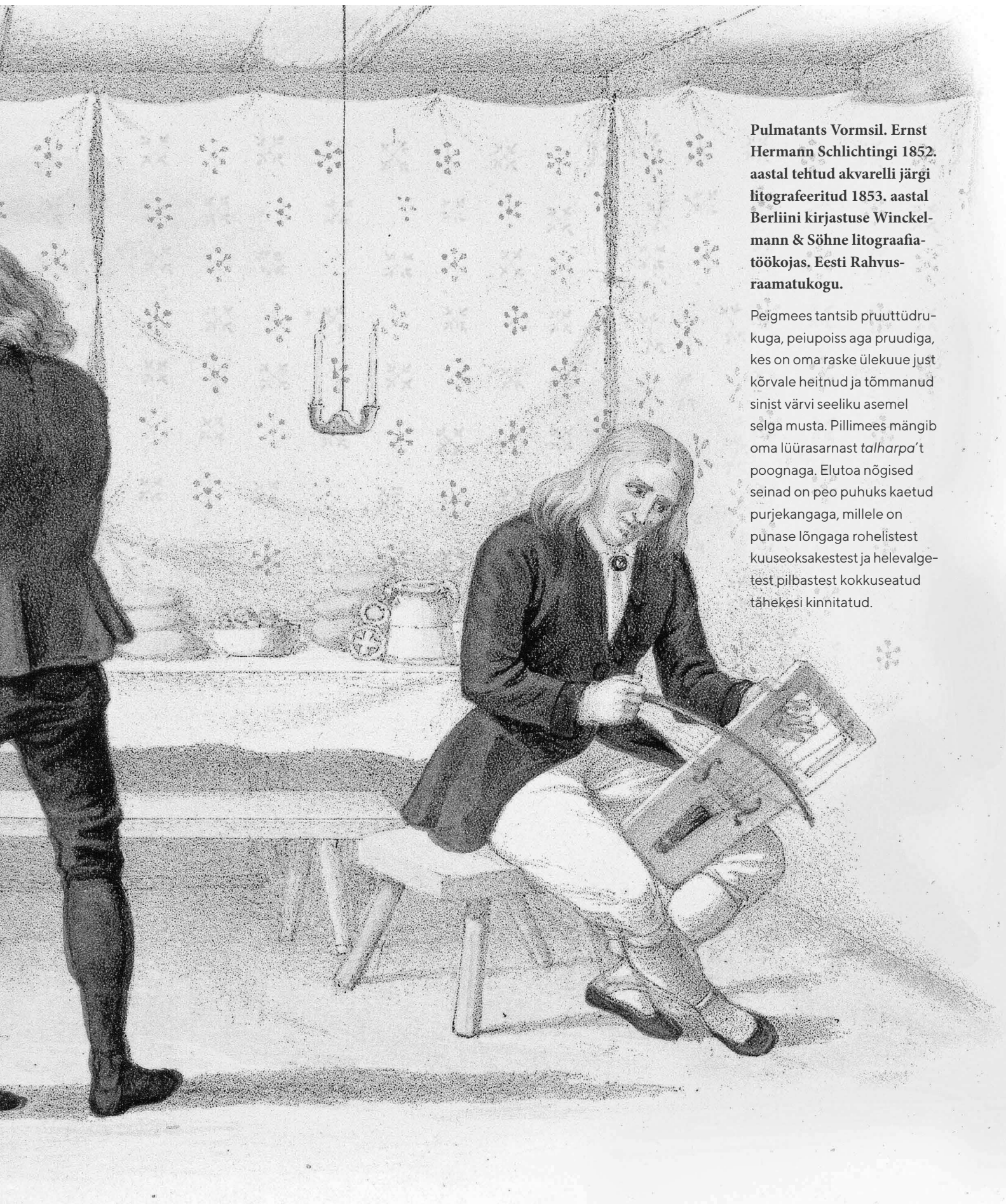

Ants Hein

TÄNAPÄEV

Pulmatants Vormsil. Ernst Hermann Schlichtingi 1852. aastal tehtud akvarelli järgi litografeeritud 1853. aastal Berliini kirjastuse Winckelmann & Söhne litograafia-töökojas. Eesti Rahvus-raamatukogu.

Peigmees tantsib pruutüdruga, peiupoiss aga pruudiga, kes on oma raske ülekuue just kõrvale heitnud ja tõmmanud sinist värvi seeliku asemel selga musta. Pillimees mängib oma lüürasarnast *talharpa*'t poognaga. Elutoa nõgised seinad on peo puhuks kaetud purjekangaga, millele on punase lõngaga rohelistest kuuseoksakestest ja helevalgetest pilbastest kokkuseatud tähekesi kinnitatud.

Toimetanud Mari Karlson
Kujundanud Andres Tali

Raamatut on toetanud Eesti Kultuurkapital

Uurimus on valminud Eesti Teadusagentuuri rahastatava projekti IUT 18-8 raames

© Ants Hein

© kirjastus Tänapäev, 2018

Illustratsioonid © valdajad

ISBN 978-9949-85-453-0

www.tnp.ee

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

Saateks 13

Corpus ehk põhimised allikad 21

16. sajand 33

Sebastian Münster, 1550 33

Johann David Wunderer, 1590 34

David Dubberch, 1596. aastal Järvemaal 37

17. sajand 39

Franz Nyenstede, umbes 1609 39

Dionysius Fabricius, umbes 1611 40

Andries van Wouw, 1616. aastal Toolset veidi Tallinna poole 40

Johannes Rudbeckius, 1627 41

Adam Olearius, 1635. aasta paiku Põhja-Eestis 41

Bengt Oxenstierna, 1637 45

Renovirte Land-Ordnung, 1645 47

August Wilhelm Hupeli järgi, 1645 49

1. kõrvalepõige. Kirikuõpetajate jaoks mõeldud juhatusi noorpaaride kantslit maha-
kuulutamiseks ja laulatamiseks. Kolm eestikeelset teksti 17. sajandist 49

- Edmund Figrelus, 1645–1646 56
- Nicolaas Witsen, 1664 57
- Liefländische Landes-Ordnungen*, 1668 57
- Thomas Hiärn, 1670. aasta paiku esmajoones Läänemaal 59
- Johann Arnhold von Brand, 1673. aastal Vastseliinas 62
- O. Sperling, 1673. aasta paiku Saaremaal 64
- Friedrich Döpner, Hermann Reinerling, Sigismund Sege, 1684. aastal Pärnumaal 65
- Johann Wolfgang Boecler, 1685, koos Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1854. aastast pärit kommentaaridega 65
- Heinrich Göseken *jun.*, 1694. aastal Mihkli kihelkonnas 72
- Christian Kelch, 1695 73
- Erik Dahlberg, 1697 74

18. sajand 77

- Kuningas Karl XII, 1700. ja 1701. aasta vahetusel Narvast Laiusele viinud teel 77
- Just Juel, 1709. aastal Narvas 78
- Heinrich Gutsleff, 1716 81
- 2. kõrvalepõige. Pulmalaul aastast 1717** 83
- Heinrich Christopher Wrede, 1725 89
- August Wilhelm Hupel, 1772 89
- August Wilhelm Hupel, 1774 91
- August Wilhelm Hupel, 1777 92
- August Wilhelm Hupel, 1777 96
- August Wilhelm Hupel, 1777 98
- 3. kõrvalepõige. Mida peab abielunaine oskama, 1777** 101
- August Wilhelm Hupel 1777. aastal Kodavere kihelkonnast 101
- August Wilhelm Hupel, 1777 102
- August Wilhelm Hupel, 1781 103
- 4. kõrvalepõige. Pruudirahad ja lubatähed** 105
- Friedrich Ludolf Trefurt, 1782, Kattila Narva taga 107

- August Wilhelm Hupel 1782. aastal Alüksne (Aluliina) ja Gulbene kihelkonna kohta 112
- Johann Wilhelm Ludwig Luce, 1786, Saaremaal, eeskätt Põide kihelkonnas 112
- Christian Hieronymus Justus Schlegel, 1787 119
- 5. kõrvalepõige.** *Pärisorjuse sünkjas vari* 124
- Christian Friedrich Scherwinzky, 1788, tõenäoliselt Pärnu ümbrus 131
- Johann Joachim Bellermann, 1789, Rakvere lähistel 131
- Fjodor Ossipovič Tumanski, 1790. aasta paiku arvatavasti Kattila ümbruses 135
- 6. kõrvalepõige.** *August Wilhelm Hupel neitsilikkuse hindamisest eestlaste ja lätlaste juures, 1791* 138
- Liivimaa kubermanguvalitsuse korraldus, 1791 146
- Anonüümne autor, 1793 148
- 7. kõrvalepõige.** *Nii abielutruudusest kui ka ulaelust* 152
- Oletatavasti Matthias Thiel, 1798 160

19. sajand 165

- Johann Christoph Petri, 1801 165
- Johann Christoph Petri, 1802, eeskätt Kloodi mõisas Rakvere lähistel 170
- 8. kõrvalepõige.** *August Wilhelm Hupel tanutamisest, 1795* 176
- Georg von Tannenberg, 1803 180
- Johann Christoph Petri, 1805 181
- Johann Heinrich Foerster, 1806. aastal Urvaste ja Rõuge kihelkonnas 183
- Christian Hieronymus Justus Schlegel, 1807 184
- 9. kõrvalepõige.** *Johann Christoph Petri abielueelsest ulaelust, 1802* 188
- Otto Reinhold von Holtz, 1813 194
- Johann Conrad Philipp Willigerod, 1814 196
- Christian Hieronymus Justus Schlegel, 1815. aastal Setomaal, arvatavalt Petseri ja Irboska vahele jäänud Saalessas 198
- Johann Heinrich Rosenplänter, 1817 200
- François Gabriel de Bray, 1817 200

- 10. kõrvalepõige. Esimest korda armastusabielust, 1807** 203
- Arvatavasti Abram Holter, 1818, Pärnu ümbruses 204
- Georg Julius Schultz, umbes 1818, Tormas 213
- Johann Heinrich Foerster, 1819. aastal Tartumaal 217
- Ludwig August von Mellin, 1822, Tallinna ümbruses, eeskätt Tuhalas 218
- Gottlob Alexander von Schmidt, 1823. aasta paiku Muhumaal 221
- Gottlob Alexander von Schmidt, 1823. aasta paiku Jaani kihelkonnas Saaremaal 227
- Otto Wilhelm Masing, 1825 230
- Christian Hieronymus Justus Schlegel, 1826 234
- Dr. Gailin, 1830 244
- 11. kõrvalepõige. Tüdruk protestib, 1836** 249
- Friedrich Reinhold Kreutzwald, 1837 252
- Peter August Friedrich von Mannteuffel, 1838 259
- Elizabeth Rigby, 1838. aasta jõulude eelne aeg Raplas 263
- Fredrik Joachim Ekman, aastail 1841–1842 Ruhnus 265
- Oletatavalt Emil Heinrich August Hörschelmann, 1844. aastal Põltsamaa kandis 272
- 12. kõrvalepõige. Söök ja jook** 279
- Anonüümne autor, 1844 287
- Friedrich Kruse, 1846 288
- Alexander Heinrich Neus, 1850–1852 289
- 13. kõrvalepõige. Tants ja laul** 307
- Johann Voldemar Jannsen, 1851, arvatavasti Vändra ümbruses 332
- Arnold Gustav Wilhelm von Tidebühl, 1854, eeskätt Saaremaal 334
- Joosep Saul, enne 1855. aastat Kodavere kihelkonnas 342
- Carl Friedrich Wilhelm Rußwurm, 1855, Noarootsis, Vihterpalus, Vormsil, Pakri saartel, Hiiumaal, Ruhnus 345
- Mihhail Lvovitš Mirotvortsev, 1860. aastal Setomaal 372
- Johann Voldemar Jannsen, 1860 375
- Otto Girgensohn, 1866. aasta paiku Alüksne (Aluliina) ja Gulbene kihelkonnas 379
- Jean Baptiste Holzmayer, 1872, Muhumaal 380

Ferdinand Johann Wiedemann, 1876, peajasjalikult Lääne-Eesti saartel 394

Anonüümne autor, 1878. aastal Izene (Ilsnä) mõisavallas Alüksne (Aluliina)
lähedal 411

Isiku- ja kohanimede register 413

Illustratsioonide päritolu 423

Talupojapaar Põide kiriku pikihoone põhjapoolsel võõndkaarekonsoolil, tahatud välja Kaarma dolomiidist kellegi ilmselt Gotlandi saarelt kohale kutsutud meistri poolt 13. sajandi lõpul või 14. sajandi algul. Foto 1940. aastaist. Eesti Ajaloomuuseum.

Vanim kujutis eesti abielupaarist. Mehel on seljas kitlitaoline pikkkuub ja peas müts, naisel põll ees, seelik üll ja õlgadel mingi paksemat sorti vaip, mis tal rinna pealt koguka hoburaudsõlega kinni käib. Ilmselt kujutaski taoline sõba moodi vaip toonaste naisterahvaste jaoks kõige iseloomulikumat rõivaeset, kusjuures sellisena (*waypa*) on see leidnud ülestähendamist isegi juba Henriku kroonikas, rääkimata siis sellest, et taolisi „mittesaksa vaipu ja tekke“ (*wepen und decken*) võib leida mainituna nii mõneski 16. sajandist ja 17. sajandi algupoolest pärit varaloendis. Tähelepanev, et suur joomasarv, mis võis kujutada noil kaugetel aegadel eeskätt üht peremehe tunnusmärki, pole mitte meespoole, vaid hoopis ta kaasa käes; mida aga viimane oma teises käes hoiab, jääbki üksjagu selgusetuks.

Saateks

Ei saa öelda, et meie vanematest kosja- ja pulmakommetest oleks vähe kirjutatud. Olgu peale, et selline üksikasjalik, mitmest köitest koosnev kultuurilis-antropoloogiline uurimus, millest unistas omal ajal eesti folkloristika *grand old man* Ülo Tedre, on veel praegugi puudu, on ilmunud neil teemadel tänaseks siiski juba päris aukartust äratav hulk ülevaateid ning käsitlusi.¹ Kas või Tedre enda monograafia „Eesti pulmad”, mis hoolimata oma kokkusurutud mahust annab tervest sellest ainealast küllaltki tasakaalustatud ja laiapilgulise ülevaate.² Ehk ka asjaomane kokkuvõte Ilmar Talvelt, asetatud veelgi avaramale taustale.³ Kõnelemata rohketest eriuurimustest, millest mitmed oma mahult eelmainitud ülevaateostest õigust öelda ulatuslikumadki.* Mõned meie kõige tüsedamatest regilaulukogumikest, nagu näiteks Jakob Hurda kokku pandud „Setukeste laulude” teine osa ja „Vana kandle” sarjas ilmunud Kihnu laulude esimene köide on ainuüksi pulmadele pühendatudki, tuues ära mitte ainult kogu asjaomase laulurepertuaari, vaid seletades lahti ka kõik sel puhul ette võetavad toimingud.⁴

Sellegipoolest ei saa jätta mainimata, et enam-vähem kõik need uurimused ja ülevaated, samuti tekstikogumikud, põhinevad peaaesjalikult ikkagi vaid sellel ainesel, mida meie endi keskest võrsunud vanavara- ja rahvaluulekogujad on aegade jooksul kokku kandnud. Teadupärast oli taoline kogumistöo hakanud hoogu sisse saama siin juba 1870. aastatel, päris laial rindel küll alles 1888. aastast peale, peamiseks käimatõmbajaks Jakob Hurt, kes pani ette kirjutada rahvasuust üles ja koguda kokku – seega hävinemisest päästa – mitte üksnes kõik ennemuistsed jutud, laulud, vanasõnad ja muu taoline suuline pärimus, vaid ka kõik „iseäralised pruugid ja viisid, mis vanast ajast järele jäänud ja nüüd veel rahva elos ja olos mõnes paigas näha”.⁵ Hurda silmis ei tähendanud see üksnes muinasteaduslikku ettevõtmist, vaid ühte aegu ka „tähtjat isamaalist tööd” – ja tõsi see on, et rahvuse

* Nt. M.-L. HEIKINMÄKI, *Die Gaben der Braut bei den Finnen und Esten*. I–II. (Kansatieteellinen arkisto. 21–22.) Helsinki 1970–1971.

- 1 Vt. kokkuvõtvalt *Eesti rahvaluule bibliograafia (1918–1992)*. I–II. Koost. K. Ribenis. Tallinn 1997; *Eesti rahvaluule bibliograafia (1993–2000)*. Koost. K. Ribenis. Tartu 2002.
- 2 Ü. TEDRE, *Eesti pulmad. Lühikäsitlustest ülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn 1973; vt. ka Ü. TEDRE, *Eestiläiset häät*. – Pohjolan häät. Toim. M. Sarmela. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tietolipas. 85.) Helsinki 1981, lk. 79–108; Ü. TEDRE, *Pulmasõnastik*. – Mäetagused, 1996, nr. 1/2, lk. 44–54; 1997, nr. 3, lk. 57–70; 1999, nr. 10, lk. 55–71; 1999, nr. 11, lk. 58–71.
- 3 I. TALVE, *Morsiamesta nuorikoksi: häiden rakenne itämerensuomalaisilla*. (Scripta ethnologica. 37.) Turku 1987.
- 4 *Setukeste laulud*. Pihkva-estlaste vanad rahvalaulud ühes Rääpina ja Vastseliina lauludega. Teine köide. Välja annud J. Hurt. Helsingi 1905; *Kihnu regilaulud*. (Vana kannel. VII:1.) Koost. O. Kõiva, I. Riütel. Tartu 1997.
- 5 J. HURT, *Mis lugu rahva mälestustest pidada*. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht. Kahheksas aasta. 1871, lk. 153.

väljakujunemise protsessis võis isegi taoliste eelmodernseks peetud nähtuste kohta tunnismärkide kokkukorjamisest saada omal kombel üks modernsuse ülesehitamise vahendeid. Et Hurt oli asunud rahvaluule kogumiskampaaniat korraldama peajasjalikult ajakirjanduse vahendusel, avanes igale selles osalenule võimalus omandada seeläbi ka isiklikum suhe avaliku kirjaruumiga.

Hurdast liikuma lükatud, sigines taolisele „vana kulla väljakaevamisele” – nagu seda kogumiskampaaniat vahel hellitlevalt nimetati – üsna pea teisigi taganttõukajaid, mistõttu võib rääkida praegu ka näiteks Mihkel Veske, Matthias Johann Eiseni, Eesti Kirjameeste Seltsi, Eesti Üliõpilaste Seltsi ning veel mõne teisegi isiku ja organisatsiooni algatatud kollektsoonist. Õigupoolest pole juurdevool sedasorti kogudesse katkenud tänapäevalgi, nüüdisaegseteks korraldajateks küll juba hoopis Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikool, Eesti Rahva Muuseum ning Emakeele Selts. Kõige selle tulemusel võibki pidada eesti folkloorikogusid, ühendagu need lisaks rahvaluulele ka rahvalike uskumuste, kommete ja veel mõne muugi ainevalla kirjeldusi, erakordselt külluslikeks.

* * *

Nõnda üllatuslikult nagu see ka ei kõla võib aga säherdusest üliküllusestki kujuneda omamoodi takistus. Niigi moodustavad erinevates kollektsoonides hoiustatud materjalid praeguseks juba sellise laama, millest läbinärimine võib kõrvaltvaataja pilgul paista peaaegu et lootusetu ettevõtmisena. Sestap polegi imestada, et enamik meie folkloristide ja etnograafide poolt siinsete kosja- ja pulmakommete kohta kokku pandud käsitlusi – olgu või kõige viimasemaidki nagu näiteks Piret Õunapuu „Eesti pulm” ja Reet Hiie-mäe koostatud valimik „Armastus eesti rahvapärimeses” – tiirlevad sisimas ikkagi üksnes sellesama ainese ümber, mille kogumisele Jakob Hurt oma mälestusväärse üleskutsega „Paar palvid” kunagi alguse pani, kasutadeski üksnes rahva enda seast kokku korjatud ja rahva enda poolt tallele pandud pärandvara.⁶

Ohter ja annikas, võivad aga sellelgi ainekul olla omad nõrgad kohad ning haavatavused. Lõppude lõpuks on tegemist üsna uuevõitu materjaliga, koondatud sellisena kokku alles viimase 120–130 aasta jooksul. Tõsi, suurem jagu inimesi, kellelt see omal ajal üles kirjutati, olid üsna eakad, ent vaevalt ulatus neistki kellelgi mälu palju kaugemale kui ainult 19. sajandi keskpaika. Nii et toda tõeliselt vana ja traditsioonilist, algrahvuslikku, pool-muistset Eestit, mida mõnigi kord on arvatud ja loodetud sealt leida võivat, see ainestu õigupoolest ei kajastagi – või kui, siis ainult selle kõige viimasemaid hingetõmbeid.

⁶ Vrd P. ÕUNAPUU, *Eesti pulm*. Tallinn 2003; R. HIEMÄE, *Armastus eesti rahvapärimeses*. Tallinn 2015.

Lisaks võib saada omamoodi komistuskiviks asjaolu, et peaaegu kogu selle ainestiku on pannud kokku enamalt jaolt vaid sellesama ühiskonna liikmed, kelle kombeid ja harjumusi seal tegelikult ju kirjeldataksegi. Ühtpidi on see muidugi plussiks, ent väita, et just a u t o b i o g r a a f i a peaks olema too ainus mõeldav biograafia vorm, poleks samuti päris paslik. Asudes ennast kirjeldama, ollakse vaevalt päris avatud ning tõetruu, pigem soovitakse jätta endast mulje, mis tundub olevat antud hetkel kõige sündsam ja kõlvulisem. „Vassib nagu asjaosaline,” on sellistel puhkudel vahel isegi ironiseeritud. Takkapihta terve hulk argise tavakäitumise elemente ja norme, mida ükski *insider* ise kirja panema ei hakkaks – selleks tunduvad need talle liig argiste, liig luusse ja lihasse kasvanuina ning kui miskit paistaks seal kuidagi eriliselt ennemuistsena, siis seisab ka too „ennemuistne”, kui kasutada August Kitzbergi sõnu, „alles nõnda ütelda „toa taga””.⁷ Eks ole ju olnud iga sellise kirjelduse autor ise too ainumas normaalsuse mõõt ning nõnda ongi tal läinud kirja vaid see, mis tema normaalsusest selgelt erines.

Otsida varasemast ajast kui seda 1870.–1880. aastad eestlaste endi kirjutatud ülevaateid nende kommete ja igapäevaelu kohta, on aga üpris asjatu vaev. „Eestlane ise ei kirjuta oma elust midagi, vähemalt midagi seostatut. Ja kui ta on veidi haridust saanud, siis osutub kogu ta kirjutatu võltsiks ja saksapäraseks,” on pidanud Johann Samuel Boubrig, Tartu ülikooli omaaegne eesti keele lektor, tõdema veel 1852. aastalgi.⁸ Keel ja seisus eksisteerisid toona suuresti alles sünonüümidenä ja niipea, kui mõni siinsetest talupoegadest, olgu ta siis eesti või ka läti soost, jõudiski veidi kõrgemale positsioonile, hakkas ta justkui loomuldasa pidama ennast sakslaseks ning võttis sellisena teda ta ümbruskondki. Kas või meie oma Faehlmann ja Kreutzwald – ükskõik kui igiomased nad meile ka poleks, on nad näiteks kõik oma rahvateaduslikud traktaadid pannud kirja siiski juba kui kõige puhtakujulisemad baltisaksa literaadid.

Ent pole paigalised baltisakslasedki siinkandi talupoegade igapäeva-elust, sealhulgas siis muidugi ka nende kosja- ja pulmakommetest, kuigi palju kirjutanud. Olnud kohalikega küll igapäevaseis kokkupuuteis, enamasti siitsamast küladest värvatud ammede rinnal ja hoidjate seelikusabas üleski kasvanud, võttis vaevalt keegi neist vaevaks nendesamade „natsionaalide” eluhoiakuid ja kombeid hiljem veidi põhjalikumalt tudeerida, saati sellest siis kirjutada. „Nad küll naeravad sealse piirkonna kohta levitatavate teadete paikapidamatuse üle, ent ei vaevu ometi neid parandama. Lisaks tunnevad paljud neist ainult oma ringkonda, selle laiaulatusliku maa kaugemad paigad on neile ikkagi aga peaaegu sama tundmatud nagu välismaalastelegi. Mõni ime siis, et Liivimaa kohta nii palju ennekuulmatuid lugusid ringleb,” on August Wilhelm Hupel märkinud juba 1774. aastal.⁹ Või siis Elizabeth Rigby,

7 A. KITZBERG, *Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused*. Tallinn 2010, lk. 13.

8 J. S. BOUBRIG, *Volkssagen und Traditionen aus dem eigentlichen Estlande, besonders aus Harrien und der Wieck*. – Verhandlungen der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat. II:3. Dorpat 1852, lk. 53.

9 A. W. HUPEL, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Erster Band. Riga 1774, lk. 13.

10 [E. RIGBY,] *Livonian tales.*
By the author of „Letters
from the Baltic”. London
1846, lk. 121–122.

nooruke inglanna, saabunud Eestimaale esimest korda 1838. aasta novembris: „Nad rändavad palju ühest kohast teise teedel, mis on küll viletsad, kuid siiski alati läbitavad, ent seejuures ei ole neil ainustki muud otsiskelu, kui üksnes äriasjad või pelk lõbu, ei mingit muud huvi, kui vaid need, mis puudutavadki kas esimest või teist; lühidalt öeldes: sellest, mis sünnib sealsete talupoegade hurtsikuis või kesk laanesid ja rabasid sealsete metsloomade juures, teavad nad nõnda vähe otsekui oleksidki nad võõrad sinatsel maal, hoolimata, et tegelikult kujutavad nad endast tollesama maa isandaid.”¹⁰

* * *

Nii on juhtunudki, et need, kes siinsete talupoegade kohta kõige sagedamini sõna võtsid, olid enamasti võõramaalased, olgu läbisõitnuina või ka siia veidi pikemaks paigalejäänuna. Seega nood, kes pidanuksid sellest maast ja rahvast õigupoolest kõige vähem teadma: igasugused reisimehed, mõned kohalike mõisaomanike juures teenistuskoha leidnud koduõpetajad, asunud siia ümber enamasti küll alles siis, kui nende lootused oma kodumaal endale sobilik ametipost hankida olid juba liiva jooksnud; nõndasamuti osa pastoreid, kelledest samuti olid paljud kolinud siia elama alles pärast Saksamaal ülikooliõpingute lõpetamist.* Tihtipeale pandudki kirja vaid selle järgi, mida tõllaaknast silmama või mõnel lühikesel vahepeatusel pealt kuulma juhtuti, kannab nii mõnegi seesuguse autori kirjeldus ilmet, mida tänapäeval nimetatakse vast turistlikuks, justkui kubisedeski üksnes kõiksugu valestimõistmistest ja viltunägemistest. Siinsete talupoegade peale pole vaadatud mitte üksnes võõrastena ja võõrastavalt, vaid vahel suisa võõriti, igatahes sootuks teistviisi, kui me ise seda oleksime soovinud. Kui ainult taoliste kõige pealispindsemate ülevaadetega piirduda, siis võinuks siinsete mõisate ja linnade ümber toona veel laiudagi täiesti metsik, suuresti vaenulik maa, mis alles ootas tsiviliseerimist.

Ent ometi ei pruugi taoline võõraks olemine tähenda alati negatiivset. Sissesõitnud võivad olla ülitundlikud asjade suhtes, mida kohalikud märkamagi ei tee, uusasukatel jagub pilku ka tähenduse poolest perifeersemale, nii-öelda juhumärkidele. Huvitatakse ju võõraste paika sattudes peamiselt sellest, mis kuidagi eksootiliselt viisil esile tõuseb. Üldiselt eeldavadki dokumentid, mis mingi sootsiumi argise tavakäitumise norme fikseerivad, vaatlejaid, kes asuksid ise sellest samast sootsiumist väljaspool. Mida kaugemal

* Näiteks on aastail 1700–1800 Liivimaal ametis olnud 523 pastori hulgas leidunud siinmail sündinuid või koolis käinuid ainult 253 meest, ülejäänud 270, seega 52 protsenti, olid mujalt sisse rännanud. [H. BOSSE, *Die Hofmeister in Livland und Estland. Ein Berufsstand als Vermittler der Aufklärung.* – Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit. Hrsg. von O.-H. Elias. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. 15). Köln, Weimar, Wien 1996, lk. 190.]

nad mingist keskkonnast seisavad, seda hõlpsam on neil hallata seda oma huvi- või uurimisobjektina. Nõndaviisi ollakse võimelised hoomama ka sellist, millest käsitletav etniline rühm pole ise üldse teadlik ega suudaks seda erapooletult ülepea hinnatagi. Tegemist on nähtusega, mida Claude Lévi-Strauss on tähistanud väljendiga „eemaltpilk” (*le regard éloigné*), Mihhail Bahtin aga sõnaga *внезаходимость*. Ehk siis toosama seisukoht Juri Lotmani sõnastuses: „Just võõramaalaste asjatundmatus suurendabki meie jaoks selliste allikate väärtust.”¹¹ Suures plaanis vaadatuna mõjub selline „eemaltpilk” kui omamoodi tõlge: ühtpidi on selle osaks olla tahes-tahtmata vaesem kui originaal – selles võib jääda edastamata nii mõnigi mahlakas kihistus –, teistpidi on aga mõned originaali põhiväärtused selles selgemalt esil. Ega siis muidu öelda, et mäge tajub kõige paremini alt orust ning orgu ülalt mäenõlvalt.

Sestap kujutavad võõramaalaste muljed, ükskõik kui möödaminnes või latvupidi need vahel kirja pandud ongi, ühe või teise rahva tundmaõppimisel materjali, mida ei tohiks kuidagi alahinnata. „Paigaline elanik vaatab asjadele teiste silmadega kui ringi reisiv võõras. Naabruskonna üksikasju tunneb ta paremini, aga tervikust on tal tihti halvem ülevaade kui tollel võõral. Paljud iseärasused ei pälvi üldse tema tähelepanu, kuna nad paistavad talle iga päev täiesti tavalistena ja nii ei huvita teda tihti ebatavaline, samas kui reisija avastab oma värskete muljete mõjul teravnenud jälgimisvõime kaudu kergelt kontraste ja originaalsuse varjundeid. Liiasi kuulub kohalik alati mingisugusesse parteisse, mistõttu võõra erapooletud arvamused võiva tihti teda hoopis haavata,” on juba 1841. aastal seoses siinsete oludega rõhutanud Bremenist pärit Johann Georg Kohl.¹² Või siis juba eespoolgi tsiteerimist leidnud Miss Rigby: „Me oleme sedavõrd harjumuse orjad, et meil on raske hinnata võõra maa elukorraldust teisiti kui liiga karmilt, juhul kui oleme seda vaadelnud mõne kuu, või liiga leebelt, kui oleme seda teinud palju aastaid. Vastupidi on aga kiire läbisõitjaga, kelle aeg ja võimalused lubavad vaadelda ainult välist kesta – uurida seda, mida võib lugeda jooksu pealt. [...] Neid tuleb serveerida kuumalt kui omletti ja süüa kähku, et õige maik kätte saada. Jaheda mõistuse hingus rikuks need päriselt.”¹³ Vast ei tohikski neid kirjapanekuid tükkaaval üldse hinnatagi, pigem ilmneb nende tõeline väärtus ja kaal alles nende paljususes, selles kohati omavahel suisa risti vastukäivas, pöördpides segadikus, mis võimaldabki meil lõpuks jõuda mingigi tõeni kogu selle suhtelisuses ja mitmekihilisuses.

Miskipärast on aga meie, eestlaste, suhtumine taolitesse „eemaltpilkudesse” olnud läbi aegade üsna tõrjuv. Küllap polegi palju eksitust väites, et taoline joon on siin hakanud välja kujunema juba ammuilma, võib-olla isegi tolsamal hetkel, kui noor, alles 27-aastane Carl Robert Jakobson lõi oma

11 J. LOTMAN, *Vestlusi vene kultuurist*. I. Tlk. K. Pruul. Tallinn 2003, lk. 170.

12 J. G. KOHL, *Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland*. Erster Theil. Dresden, Leipzig 1841, lk. VII–VIII.

13 [E. RIGBY,] *Letters from the Shores of the Baltic*. I. London 1842, lk. 131.

14 C. R. JAKOBSON, *Kõlm isamaa kõnet*. Kriitiline väljaanne käsikirjast. Teksti ette valmistanud R. Põldmäe. Tallinn 1991, lk. 19.

esimest isamaakõnet koostades enda ees lahti Henriku Liivimaa kroonika ja leidis, et too on selles „mitme asja peale läbi teise prilli vaadanud, kui meie seda oleksime soovinud”¹⁴ Sealt edasi on üsna märgatavat osa siinsest ajalookirjutusest vorminud rahvusromantiline kaanon, kusjuures tähtsamaid eeldusi taolise kaanoni toimimiseks on olnudki see, et kuulutada peaaegu kõik, mis võõraste sulest pärit, kui mitte just valeks, siis ikkagi ühes või teises suunas kallutatuks, mistõttu ei väarikski see kuigi tõsiselt võtmist.

* * *

Mõistagi ei pea ma end ei etnoloogiks ega folkloristik. Tegeledes enamasti hoopis siinse vanema, peamiselt 17.–19. sajandi kunsti- ja arhitektuurilooga, ennekõike mõisaansamblitega, pole ma aga kunagi lasknud mööda võimalust heita pilku ka neil samadel aegadel elanud inimeste igapäevaellu. Nõnda ongi mul, omamoodi mitmepõlvupidajal, hakanud kogunema üsna ulatuslik andmepank kõigest sellest, mida siinsete elanike, eriti just talupoegade kohta on varasematel aegadel üldse kirjutatud. Žanril, milles üks või teine säherdustest fikseeringutest on kunagi koostatud, pole olnud seejuures õigupoolest mitte mingisugustki tähtsust: olgu tegemist siis memuaaride, reisimärkmete, kirjavahetuste või vahel ainult lihtlabaste kohtuprotokollidega – ikka võib sattuda neis ka sellisele, mis otse rabab oma läbinägelikkuse või süvitsiminekuaga. Kui on tulnudki midagi ignoreerida, siis vast kõige tihedamini nn. teaduskirjandust, see tähendab kõiksugu traktaadivormis referaate ja dissertatsioone, mida on samuti hakatud juba 17. sajandi keskpaiku siinsete põlisrahvaste, eriti just nende kaugema põlvnemiskäigu kohta koostama: sageli on need raamatulikust targutamisest juba nõnda tulvil, et miskit muud pole neisse õieti enam mahtunudki.*

Kokku on siinsesse kogumikku valitud katkeid umbes 120 allikast – varaseimad 16. sajandi keskpaigast, hilisemad 1870. aastate lõpust. Viimast tärminit paika pannes on olnud sihiks välja jõuda enam-vähem samasse aega, mil Jakob Hurt oli käivitamas oma rahvaluule suurkogumise kampaniat – nõnda peaks terve sellele eelnenud ajajärk leidma siin küllaltki hõlmava katte. Kuigi põhitähelepanu on võõraste poolt kirja pandul, pole

* Paraku tuleb selliste hulka paigutada ka kõige esimene eestlaste kosja- ja pulmakommete le päris eraldi pühendatud monograafia, nimelt Tartu ülikooli omaaegse sanskriti keele ja indoloogia õppejõu Leopold Alexander von Schroederi sulest pärit 273-leheküljeline uurimus „Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer finnisch-ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der indogermanischen Völker. Ein Beitrag zur Kenntniss der ältesten Beziehungen der finnisch-ugrischen und der indogermanischen Völkerfamilie” (Berlin 1888): huvituses siinsetest pulmakommetest mitte niivõrd rahvateaduslikust kuiivõrd võrdlev-mütoloogilisest aspektist jõuab autor selles välja üsnagi kummastavalt mõjuva järelduseni, justnagu oleksid eestlased olnudki too rahvas, kellel on õnnestunud säilitada mõningaid muidu ainult indogermaanlastele omaseid pulmakombeid läbi aegade kõige puhtatamena.

unustatud ka seda vähest, mida eestlased ise neil ajal oma kombetalituste kohta kirjutasid, nagu on seda näiteks üks kellegi noore pärnumaalase, arvatavalt Abram Holteri 1818. aastast pärit sulesünnitisi või siis ka paar Johann Voldemar Jannseni kirjutist, kõige varasem neist 1851. aastast. Kõrvale pole jäetud toonast ilukirjandustki, tuues katkeid nii Johann Wilhelm Ludwig Luce „Saaremaa juturaamatust” (1807), Otto Reinhold von Holtzi jutukesest „Jutt on see kooruke, õpetus on see iva” (1813) kui ka krahv Peter August Friedrich von Mannteuffeli „Ajaviitest peeru valgusel” (1838). Üpris eripärane tekst pärineb aga Holstre vallakohtu 1836. aasta protokollide hulgast: kuigi tegemist puhtalt külakogukonna-sisese asjaga, on selle delikaatse kaasu pannud kirja siiski keegi sakslasest ametnik.

Vaatamata sellele, et põhitähelepanu eestlastel, pole tihatud puudutamata jätta teisigi siinmail elanud rahvakilde, näiteks rannarootslasi ja vadjalasi. Viimaseid mitte üksnes seetõttu, et nad keeleliselt meile kõige lähedasemad, vaid et väga pikka aega on suurem jagu praegusest Kirde-Eestist, enam-vähem kogu Alutaguse, püsinud päris vadjalik, mistõttu on kunagi nimetatud vadjaka keeltki alutaguse keeleks (*Allentackisch*).¹⁵ Rääkimata siis meie endi kunagistest keeltesaartest, nagu seda on olnud praeguse Kirde-Läti alal, Alüksne ja Gulbene kandis elanud leivude ehk Koiva maarahvaga – nendegi kosja- ja pulmapruukide kohta on talle mõni notiits.

Aga näiteks sellest, kuidas pidasid pulmi siinsed baltisakslased, olgu need siis linnades-alevites elanud käsitöölised ja kaupmehed või ka maa-aadel, ei leia me üllatuslikult peaaegu ühtegi põhjapanevat kirjeldust. Mängu tuleb seesama, millest on juba eespoolgi veidi juttu olnud – iga siia saabunud huvitas eeskätt ikkagi eksootiline, ning see, mis tema jaoks tavapärase, harjumuslik tundus, jäeti rahumeeli kajastamata. Samas tuleb tõdeda, et kõik pulmade pidamisega seonduv on siinsete baltisakslaste jaoks peaaegu alati, vähemasti 16. sajandi algusest saati, olnud üks kõige üksikasjalisemalt reguleeritud eluvaldkondi, ent nagu ikka taolistel puhkudel rakendunud juriidiliste tekstidega, nagu säherdused pulma- ja luksusmäärused seda kõik on, nad omal kombel pigem varjavad kui avavad: nende olemuslikuks vormiks pole mitte nendingud, vaid imperatiivid ja sellistena ei kõnele nad mitte sellest, mis o l i, vaid hoopis sellest, mis p i d i o l e m a. Nõnda polegi võimalik sedasorti statuutide ja eeskirjade põhjal, ükskõik kui rohkearvuliselt neid teada, teha kuigi palju järeldusi kunagiste olude kohta, ennemini võimaldavad need jälgida ainult meetmeid, mille abil on püütud siin üht-teist muuta või mõjutada.¹⁶

Olgu pealegi, et põhitähelepanu trükiallikatel, on üsna rohkelt kasutatud ka arhiivimaterjale – ja seda nii Tartus paiknevast Rahvusarhiivist, Läti Riiklikust Ajalooarhiivist Riias, Archiv der Brüder-Unitätist Saksamaal

15 FR. NYENSTÄDT, *Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch*. Hrsg. von G. Tielemann. Riga, Leipzig 1839, lk. 12.

16 Vrd. E. PABST, *Beiträge zur Sittengeschichte Revels*. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. 1. Dorpat 1842, lk. 195–238; W. STIEDA, *Eine Reveler Rathsverordnung wider den Luxus bei Hochzeiten*. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Curlands. Bd. III. Reval 1887, lk. 78–88; A. BUCHHOLTZ, *Rigasche Hochzeiten im 17. Jahrhundert*. – Rigascher Almanach für 1889. Riga 1888, lk. 1–35; G. VON HANSEN, *Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Reveler Stadtarchiv*. Reval 1894, lk. 35–47; E.-E. AIDNIK, *Brautzeit und Hochzeitsgeschichte in baltischen Städten bis zum Ende des 17. Jahrhunderts*. – Jonck's Baltischer Kalender für Stadt und Land 1933. Riga 1932, lk. 97–102; E.-E. AIDNIK, *Gildstuben-Hochzeiten in baltischen Städten bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts*. – Jonck's Baltischer Kalender für Stadt und Land 1935. Riga 1934, lk. 68–93; R. MALVINIEMI, *Kihlajaiset ja häät keskiajan lopun Tallinnassa ylellisyyssrajoitusten valossa*. – Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen yhdistyksen vuosikirja. 8/1984. Oulu 1985, lk. 73–89; E. GIERLICH, *Reval 1621 bis 1645. Von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro*. Bonn 1991, lk. 297–301; A. MÄND, *Pulmapeod gildimajas*. – Tallinna Suurgild ja gildimaja. Tallinn 2011, lk. 76–80; I. LEIMUS, *Pulmad ja peied*. – Tallinna Suurgild ja gildimaja. Tallinn 2011, lk. 163–171.

Herrnhutis, Riigiarhiivist Stockholmis, Kuninglikust Raamatukogust Kopenhaagenis, Staatsbibliohekest Berliinis kui ka näiteks Peterburis asuvast Venemaa Rahvusraamatukogust. Raamatuvaramuid, kust asjaomast kirjandust hangitud, jagub rohkemaltki, olulisimad nende hulgast Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Tartu Ülikooli Raamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseumi raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Stockholmi Kuninglik Raamatukogu, Läti Rahvusraamatukogu ja Läti Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu. Igal pool, nii arhiivides, muuseumites kui ka raamatukogudes on mul olnud juhust puutuda kokku üksnes väga abivalmis ning oma erialale pühendunud inimestega, mille eest olen neile kõigile sügavalt tänulik.

Et küll valdav osa siin toodud tekstidest on mu enda tõlgitud, olen nii mõnelgi puhul pidanud toetuma ka lahketele abilistele. Nõnda ongi enamiku rootsikeelseid tekstikohti eestindanud Anu Saluäär, prantsuskeelseid Laura Hiietamm, hollandikeelseid aga Kerti Tergem. Tuhat tänu ka kahele kolleegile Tallinna Ülikoolist, Aigi Heerole ja Katrin Kaugverile, kes olid varmalt nõus enamiku mu tõlgetest, eriti saksa keelest, üksipulgi üle kontrollima. Tükati on mul olnud võimalik tarvitada juba varemaltki eesti keelde tõlgitud tekste, ent neilgi kordadel on need põhjalikult üle vaadatud. Kaunis rohkelt olen lisanud kõiksugu kommentaare – juhul, kui kuidagi teistmoodi pole märgitud, pärinevad need kõik mult endalt.

Samuti oli juba üsna algusest peale seatud sihiks varustada kogu kogumik ajastukohase pildimaterjaliga. Selleski osas on õnnestunud leida mõndagi, mis meie uurijail senini kahe silma vahele jäänud. Kokku leidub siin reproduktsioone lausa paarikümnest kollektsioonist, ja seda nii Eesti Rahva Muuseumist, Eesti Ajaloomuuseumist, Eesti Kunstimuuseumist kui ka sihtasutusest Virumaa Muuseumid, samuti Peterburis asuvast Riiklikust Ermitaažist ja sealse Ülevenemaalise Puškini Muuseumi graafikakogust, Venemaa Etnograafiamuuseumist ning Vene Geograafia Seltsi teadusarhiivist, ent lisaks ka Riia Ajaloo ja Meresõidu Muuseumist, Läti Rahvuslikust Ajaloomuuseumist, Amsterdamis asuvast Rijksmuseumist, Saksamaal Erfurti lähedale jääva Sondershauseni lossi raamatukogust, Rootsi Rahvusmuuseumist Stockholmis, Gottorfi lossist Schleswigis, Soome Museovirastost Helsingis ning paarist erakogustki, rääkimata siis mitmest juba eespool mainitud mäluasutusest. Olgu nad sellegi eest kõik tänatud!

Ants Hein

Tallinnas 2018. aasta kolmekuningapäeval